

A Himnusz és a szimbólumok világa¹

A magyar kultúra napját 1989 óta ünnepeljük meg január 22-én, annak emlékére, hogy Kölcsey Ferenc 1823-ban ezen a napon tisztázta le a *Himnusz* kéziratát, így ez a nap a nemzeti imádság szövegének születésnapja.

A himnusz és a zsoltárok között erős a kapcsolat – mind tartalmilag, mind műfajilag.² A *Magyar Katolikus Lexikon* (MKL 2016) szerint „[a] szentpáli időkben a himnusz szó azonos jelentésű a zsoltárral és az ódával”. Szent Ágoston is ebben az általános értelemben határozta meg a himnusz fogalmát: „Himnusz-nak mondják az Isten dicséretét énekben.” (MKL 2016) A *Zsoltárok Könyve* pedig „lényegében a himnusz műfajának reprezentatív gyűjteménye, gazdag a szertartási követelményekhez igazodó magasztalásokban” (Cs. Varga 2000).

A 90. zsoltárt,³ a „magyar vagy református zsoltárt” gyakran énekelték, és éneklük ma is ünnepi alkalmakkor. (Cs. Varga 2000, Nagy 2010, Süll 2005) A határon túli magyarok sokáig a betiltott magyar Himnusz helyett énekelték. (Mészáros 2014. 6) Nemzeti imádságunk, Kölcsey Ferenc *Himnusza* „az egész világon a legbiblikusabb nemzeti himnusz” (Cs. Varga 2000), a „Himnusz legelső versszaká minden sorában bibliai idézet”. (Hegedűs 1996. 8) A magyar Himnuszt, mielőtt még Erkel Ferenc megzenésítette volna, a 130. zsoltár dallamára⁴ énekelték. A szótagszámok egyezése nem véletlen. Ahogy Bölcskei Gusztáv 2013-ban, a Magyar Református Egyház Zsinatának ülésén mondta: „Kölcsey debreceni diák volt, nem csoda hát, hogy a Himnusz szövege pontosan ráillik a 130. zsoltár dallamára”. A Zsinat 2013-as ülésén a debreceni Nagy-

¹ A Debreceni Hittudományi Egyetemen 2016. január 22-én, a Magyar Kultúra Napján elhangzott ünnepi beszéd szerkesztett változata.

² A *Himnusz* értelmezési lehetőségeiről, az ellentétek és ellentmondások tradícióba ágyazottságáról lásd bővebben: Vitéz 2016.

³ A 130. zsoltár kezdőszavai Szenci Molnár Albert fordításában (Szenci 1998): *Tebemmed bízunk eleitől fogva ...*

⁴ A 130. zsoltár kezdőszavai Szenci Molnár Albert fordításában (Szenci 1998): *Tehozzád teljes szívből / Kiáltok szüntelen ...* A Biblia 1997-es fordítása (Budapest: Kálvin K.) már más szótagszámot követ: *A mélységből kiáltok hozzád, Uram! ...*

templomban így énekelték el a magyar Himnuszt, felelevenítve ezt a hagyományt. (Reformatus 2013)

Vajon mire jó a kultúra, s mit tehetünk azért, hogy megőrizzük és továbbvigyük? Hankiss Elemér írja:

Lenyűgöző annak az igyekezetnek és elszántságnak a látványa, amellyel az emberek az íratlan és írott történelem kezdetei óta körülvették és körülveszik magukat nemcsak barlangjaik, házaik és városaik falaival, nemcsak katedrálisaikkal és sportcsarnokaikkal, hanem a mítoszok és vallások, filozófiák és tudományok, eszmék és illúziók, képzetek és műalkotások szimbolikus szférájával is. [...] Úgy is mondhatnánk ezt, hogy az embereknek nemcsak a fizikai, hanem a lelki, pszichikai, spirituális túlélésért is küzdeniük kellett. És úgy küzdöttek, hogy körülvették magukat szimbólumokkal, szimbólumrendszerekkel. E szimbolikus védőpajzsok fontosságát nem lehet túlbecsülni.

[...] az emberiség körülvette magát hiedelmek és rituálék, mítoszok és vallások, filozófiák, erkölcsi normák és műalkotások szféráival (ezek összességét nevezem nooszférának), s tette mindezt azért, hogy megvédje magát azok ellen a veszélyek és félelmek ellen, amelyekkel egy idegen világban kellett megküzdenie. [...] A nooszféráról szólva egyértelműen kiderül, hogy a kultúra nem luxus, hanem élet-halál kérdése. Az emberiség elveszett volna, ha nem lett volna képes szimbólumok bonyolult rendszereivel körbevenni és megvédeni önmagát. (Hankiss 2006, 99-100; 103)

Sok esetben olyan érzésünk lehet, hogy alkalmazkodásunk a minket körülvevő fizikai és természeti környezethez talán túlságosan is jól sikerült (túlnépesedés, környezetszennyezés, a természetes környezet pusztítása stb.). Emeljük ki azonban a fenti kultúra-definíció lényegét: *szimbolikus lények vagyunk*, akik képesek vagyunk arra, hogy tapasztalatainkat rendszerezzük, elvonatkoztassuk, és belőlük egy szimbolikus világot építsünk fel. Emellett képesek vagyunk arra is, hogy ennek a szimbolikus világnak egyes elemeit fizikailag is létrehozzuk, valóságossá tegyük. Legalábbis olyan mértékben, amennyire a valóság korlátai ezt számunkra lehetővé teszik, és amennyire képesek vagyunk ennek a szimbolikus világnak – nevezzük akár kultúrának, akár nooszférának – elődeink által felhalmozott ismeretanyagát, tudását befogadni, hasznosítani és továbbörökíteni.

S mit tehetünk a megőrzésért? A mai társadalomban több generáció él egymás mellett. Válasszuk kiindulási alapul a mai ún. „információs társadalom” meghatározó trendjét, az információs és kommunikációs technológia megállíthatatlan előretörését és a generációk ehhez való viszonyát. Így a következő generációkról beszélhetünk:

- Veteránok: 1920 és 1930 között születettek [kb. 85 feletti]
- Baby boomer-ek („Szerelm-generáció”⁵): az 1946–1964 között született emberek [kb. 50–70]
- X generáció: az 1965 és 1980 között születettek, életkoruk alapján körülbelül a Z generáció tagjainak szülei („digitális bevándorlók”, Marc Prensky) [kb. 35–50]
- Y generáció: az 1980 és 1995 között születettek [kb. 20–35]
- Z generáció: 1996-tól napjainkig születettek („digitális bennszülöttek”, Marc Prensky) [kb. 20 alattiak] (Tari 2010, 19–24⁶)

A világ rendje az, hogy a kultúra örökösei előbb-utóbb a mostani Z-generáció tagjai lesznek. Azaz a „digitális bennszülöttek”, azok a diákok és hallgatók, akik már „beleszülettek” az információs korba és előbb-utóbb átveszik a stafétát nagyszüleiktől, szüleiktől, tanáraiktól és idősebb kollegáiktól – egyszerűen felteszik tőlünk. A Z-generáció tagjai tipikusan azok, akik tanulás előtt mindig felteszik

⁵ Az ún. „nemzedéki címkek” közül talán ez áll a legközelebb a „Baby boomer” (valljuk be, nem túl magyaros) terminológiához. (Vö. McCrindle–Wolfinger 2010. 17–18)

⁶ A generációk elnevezése s a hozzájuk rendelt időszakok meghatározása a különböző szerzők és források esetében kisebb-nagyobb eltéréseket mutat: „Ahány tanulmányt nézünk, annyiféle számítást találunk a generációk pontos meghatározásához”. (Tari 2010. 19) Pl.: a Baby Boomer, „Szerelm-generáció”, az „elveszett generáció” (McCrindle–Wolfinger 2010. 18) vagy „Baby Boom generáció” képviselőinek születési időszaka 1946–1964 (Tari 2010. 22) vagy 1943–1960; az X generáció képviselőinek születési időszaka 1965–1980/1961–1981 vagy 1965–1975 (Tari 2010. 22); az Y (avagy „millenniumi”) generáció, „ezredfordulós” és „net-generáció” (McCrindle–Wolfinger 2010. 18) képviselőinek születési időszaka 1980–1999/1982–2004 vagy 1976–1995 (Tari 2010:23); a Z generáció vagy „bennszülött generáció” képviselőinek születési időszaka 2000-től napjainkig, 1995–2012 vagy 2005-től napjainkig. Lásd még a wikipedia.org generációkat tárgyaló szócikkeit: Y-generáció. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Y_gener%C3%A1ci%C3%B3 (2016-01-20)]; Z-generáció. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Z_gener%C3%A1ci%C3%B3 (2016-01-20)]; Strauss–Howe generational theory. [https://en.wikipedia.org/wiki/Strauss%E2%80%93Howe_generational_theory#Timing_of_generations_and_turnings (2016-02-04)]

a kérdést: mi szükségem van erre? *Miért kell megtanulni azt, ami az interneten bárki számára, lényegében azonnal hozzáférhető?* És ezzel az utóbbi kijelentéssel bizony az előttük levő generációk sok tagja is egyetért.

Egy leendő középiskolai tanároknak szánt informatikai tankönyvben (Kőfalvi 2006, 9–10) szerepel az a megállapítás, mely szerint a mai fiatal generációnak elsősorban nem lexikális ismereteket kell átadni, hanem főként azt kell megtanítani, hogyan lehet ezeket megkeresni.⁷ Mintha a számítógépe vagy okostelefonja révén mindenki egy óriási könyvtárat kapcsolna hozzá közvetlenül, „rövid úton” (Zsoldos Péter⁸) az agyához, és ez helyettesítené azt, amit korábban fáradságos munkával megtanultunk, „bevéstünk” a memóriánkba. Azaz: úgy tűnik, „királyi utat” kaptunk a tudáshoz, „valamit semmiért” (Robert Sheckley⁹).

De vajon elegendő-e pusztán az a képesség, hogy bármikor hozzáférhetünk a világ valaha létezett legnagyobb virtuális könyvtárához, és ebben szinte minden létező információhoz? *Hagy vitatkozzam most ezzel.* És engedjék meg, hogy egyszersmind egy lehetséges választ adjak a korábban feltett kérdésre a kultúra megőrzésével és továbbadásával kapcsolatban.

A kultúra, és különösen a kultúra meghatározó részét alkotó szimbolikus tartalmak megőrzéséhez és továbbviteléhez elengedhetetlen azoknak a releváns „lexikális” tartalmaknak az ismerete, „fejben tartása”, amelyeket egy szöveg olvasása során felidézhetünk és azonnal, „valós időben” a szöveghez kapcsolhatunk. Van erre a kognitív folyamatra két nagyon jó műszava a szöveg-tannak: a szöveghez kapcsolható tartalmakat *konnotatív tartalmaknak* nevezzük, ezek szöveghez kapcsolása pedig az *appercepció*. Minél több konnotatív tartal-

⁷ Van erre egy jó műszavunk: az *információs műveltség*. Ez magában foglalja az információszerzés és -keresés kompetenciáit a digitális korban, *mindazokkal a kompetenciákkal együtt*, amelyek segítségével a megszerzett információkat értelmezni és használni is tudjuk (vö. InfBib 2016). Az információs műveltség és a „hagyományos” értelemben vett műveltség kapcsolata a kultúra (benne az oktatás) jövője szempontjából az egyik legfontosabb kérdés: „A jövő társadalomtudósainak [...] úttörő feladatot kell vállalniuk abban, hogy az egymástól mára oly távolra szakadt műveltségisményeket újra megpróbálják egyesíteni vagy legalábbis egymáshoz közelíteni.” (Kőfalvi 2006:12).

⁸ A „rövid út” kifejezést Zsoldos Péter használja az *Ellenpont* c. regényében a robotok és az emberi agy közötti közvetlen kapcsolatra. (Kozmosz Könyvek, Budapest, 1973.)

⁹ vö. Robert Sheckley: *Valamit semmiért* c. novellájával (ford. Gálvölgyi Judit). Az írás a Kuczka Péter által szerkesztett *Ötvenedik* című tudományos fantasztikus antológiában jelent meg (Kozmosz Könyvek, Bp., 1977. 161–176).

mat ismerünk, a szöveg megértése egyre mélyebb és teljesebb lesz – és minél kevesebbet, annál üresebb, tartalmatlanabb lesz a szöveg (és egy ponton túl már teljesen értelmetlen és érthetetlen).

Carl Gustav Jung egy gyönyörű metaforáját¹⁰ a szövegek értelmezésére (és általánosabban magára a kultúrára) alkalmazva: egy szöveg csak a jéghegy csúcsa, amelynek megértéséhez szükségünk van a nemzeti és egyetemes kultúrának mindazokra a tartalmaira, amelyek értelmes módon a szöveghez kapcsolhatók. Például a Biblia, a mitológia, a nemzeti és egyetemes kultúra klaszszikus, „kanonikus” műveinek *ismert szövegei* alkotják a jéghegy „vízben lévő” rétegeit, miközben a jéghegy a nemzeti és egyetemes kultúra alkotásainak óceánjában úszik. *És ezek az alkotások csak arra várnak, hogy valaki emlékezzen rájuk és újra felfedezze őket.* Mint Zsoldos Péter korábban már említett, zseniális művében, az *Ellenpont*-ban, amikor egy atomháború után egy magányos szigeten a tudósok szénnel a szobák falaira írják mindazt a tudást, ami megmaradt – mert sok minden elveszett. És ezt jó lenne elkerülni.

Kenyeres Zoltán írja Weöres Sándor: *Valse triste* c. verse¹¹ kapcsán: „Amiről tudunk, amire emlékszünk, az létezik, él, amit elfelejtünk, ami kihull a lukas és fagyos emlékezésen, az meghal, szertefoszlik.” (Kenyeres 1983:71). Ezt a gondolatot szövik tovább Galadriel szavai *A Gyűrűk Ura: A Gyűrű Szövetsége* c. film¹² prológosában: „The world is changed: I feel it in the water, I feel it in the earth, I smell it in the air ... Much that once was is lost; for none now live who remember it.”¹³ (Walsh et al. 2001). A prológos első mondatának fordításával emlékezzünk meg a szintén 2015-ben eltávozott zseniális műfordítóról, *Göncz Árpádról* is, aki tolmácsolta számunkra Szilcszakáll búcsúszavait Tolkien regényében: „Mert a világ változik: érzem a vízben, érzem a földön, érzem a levegőben.” (Tolkien 1990:134).

¹⁰ Jung mellett más szerzőket is megemlíthetnénk, akik a jéghegy-metaforát, vagy ahhoz nagyon hasonló modellt alkalmaztak gondolataik szemléltetésére: Lipps, Freud, Hall, Hofstede, Goldman és folytathatnánk a sort.

¹¹ „Mindegy, hogy rég volt vagy nem-rég. / Lyukas és fagyos az emlék. [...] Mindegy, hogy rég vagy nem-rég, / nem marad semmi emlék,” (Weöres Sándor: *Valse triste*)

¹² *The Lord of the Rings: The Fellowship of the Ring* (2001; rendezte Peter Jackson; J.R.R. Tolkien: *A gyűrűk ura* c. regénye alapján a forgatókönyvet írta Fran Walsh, Philippa Boyens és Peter Jackson). (<http://www.imdb.com/title/tt0120737/>, 2016-02-09)

¹³ [Más lett a világ: érzem a vízben, érzem a földben, érzem a levegőben ... Sok minden, ami valaha létezett, eltűnt; mert ma már senki sem él, aki emlékezhetne rájuk.]

A filmben és a film alapjául szolgáló könyvben a fenti idézetek más helyen szerepelnek, más szereplő mondja őket (Galadriel, ill. Szilszakáll), és a prologus kiegészül egy új mondattal: „*Sok minden, ami valaha létezett, eltűnt; mert ma már senki sem él, aki emlékezhetne rájuk.*” Ilyen például Tolkien regényében „a fekete Dúnharg, a rég elfeledett emberek műve. Nevük elveszett, sem ének, sem rege nem őrizte meg”. (Tolkien 1990. 30) A mai digitális korban persze szerencsésebbek vagyunk, mert rendelkezésünkre áll egy végtelen tárolási kapacitású, „bábéli” könyvtár,¹⁴ az internet, amely képes minden rögzített gondolat – vagy digitalizált tartalom – megőrzésére. De ez a gépi emlékezet önmagában passzív, „halott” tudást jelent mindaddig, amíg pusztán a számítógépek áramköreiben létezik. *Életre kelteni csak az ember, az emberi elme képes.* És ő is csak akkor, ha képes befogadni a gépek által megőrzött tudást – amelyet nem elég megtalálni, hanem meg kell érteni, értelmezni, összekapcsolni mindazokkal a már meglevő tudástartalmakkal, amelyek az emberi elme számára a befogadás pillanatában rendelkezésére állnak. A guglizás és a másolás-beillesztés, a hírhedt „copy & paste” eljárása persze jóval könnyebb – azonban ezzel mi is a számítógépes hálózat részeivé, mechanikus elemeivé válunk. József Attila szavaival: ilyenkor nem „az igazat” mondjuk vagy írjuk, nem „a fényt, amelytől világlik agyunk”, hanem „csak a valódit”,¹⁵ a létezőt, de gondolat (és lélek) nélkülít.

Összefoglalva a fentieket: nincs „királyi út”, megfelelő szintű szubjektív tudás nélkül az emberiség objektív tudása hozzáférhetetlen.

Főntebb utaltam rá, hogy himnuszunk számtalan bibliai utalást tartalmaz. Ezek ismerete nélkül jóval kevesebbet értünk meg belőle, mint amit Kölcsey Ferenc írásakor belefoglalt. De ugyanez érvényes a mai költészetben is. Lássuk ezt egy példán keresztül!

Juhász Ferenc: *Együgyű máglya (részlet)*

*Fülem a költészet mellkasára tapasztva
hallom szívverésed szívem habzó tavasza:
gyöngyvirág-függőkert, világ-szemhéz, színarany
kezü Csokonai, Berzsenyi, Ady, Arany.*

¹⁴ vö. Jorge Luis Borges: Bábéli könyvtár c. elbeszéléssel (ford. Boglár Lajos). (Jorge Luis Borges: *Bábéli könyvtár. Válogatott prózaművek.* Budapest: Európa K. 2011. 13–21.)

¹⁵ „Ülj le közénk és mesélj [...] az igazat mondd, ne csak a valódit, / a fényt, amelytől világlik agyunk, / hisz egymás nélkül sötétben vagyunk.” (József Attila: Thomas Mann üdvözlése)

*Téged Vörösmarty, téged Petőfi Sándor:
hiteddel etettél, fiókát madárszájból,*

[...]

*És téged nádas-árny tavon: Vajda, Tóth Árpád,
Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula: köd-hárfád.
Téged Illyés Gyula, szénagyújtó fény-villa.
S tüzed, csontod, sírod űrlomb József Attila.*

[...]

*Együgyű én máglyát raktam szavaitokból:
rózsaliliomból, gyászbűnből, lét-titokból.
Néz a minden engem: a világ-gömb vak óra,
én meg az egészre: fény-kristály koporsóra.
(Az őrangyal és a szél, 2003)*

„A költészet máglya” metafora a korábban említett *a kultúra jéghegy* metafora párja, ellenpontja. Emellett a kontextus szintén fontos: a vers *Az őrangyal és a szél* című kötetben jelent meg. Vajon hogyan kapcsolódik össze *őrangyal, szél* és *máglyatűz*? Juhász Ferenc, akinek az 1960-as években egy rövid versében „szívére fújt az Isten” („Jaj, az Isten ráfújt a szívemre! / Aranyat fújt az Isten szívemre!”), élete végén, negyven év múltán felsóhajt:

*Angyal nem volt sehol!
Mi maradt hát nekem?
A természet, meg a természetem.
Meg a szél, meg a szél, meg a szél, meg a szél,
(Az őrangyal és a szél c. kötet címadó verse – részlet –, 2003)*

És ezzel máris a szimbólumok időtlen világába kerültünk, ahol a *szél* az emberi sors és a sorsot befolyásoló erők szimbóluma, amelyeket bármennyire is szeretnénk előre látni és irányítani, erre legfeljebb csak „tükör által homályosan” vagyunk képesek – vagy még úgy sem. Ugyanis:

„A szél ott fúj, ahol akar; hallod a zúgását, de nem tudod, honnan jön és hová megy. Így van vele mindenki, aki a Lélekből született.” (Jn 3,8)

Isten „Angyalait szelekké teszi, és szolgálait tűz lángjává” (Zsid 1,7). A fiatal Juhász Ferenc még érezte Isten érintését, az idős és életére visszatekintő költő azonban már nem találta sehol sem az angyalokat.

Így Juhász Ferenc költészetét egy szimbolikus máglyára helyezte, amit szeretett költőinek verseiből, és velük együtt a magyar költészet egészének alkotásaiból rakott. A máglya tüzeit maga Juhász Ferenc gyújtotta meg, a tüzet azonban a szelek tartják lángolásban – mindaddig, amíg vannak emberek, akik emlékeznek rá és költészetére. Mint a mai nap mi, a magyar kultúrát életben tartó és együtt ünneplő emberek. Akik közösen vallhatjuk és kimondhatjuk József Attilával, hogy „ez a mi munkánk; és nem is kevés”.¹⁶ Amivel eljutottunk – vagy visszajutottunk – a 104. zsoltárig: „A szeleket tette követeivé, a lángoló tüzet szolgáljává.” (Zsolt 104,4)

A zsoltárokból indultunk ki és a zsoltárokhoz érkeztünk vissza. Közben pedig megidéztük klasszikus költőinket, Kölcsey Ferencet és nemzeti kultúránk néhány közelmúltban elhunyt nagy alakjának szellemét. Léleekben ma ők is velünk voltak.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK

- [Biblia 1997] *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Kálvin Kiadó, Bp.
- Cs. VARGA István (2000): „Isten, áldd meg a Magyarat...” Kölcsey Ferenc: *Hymnus*. In: Cs. VARGA István: *Szent művészet II. Fejezetek költészetünk szakrális vonulatából*. Xénia Kiadó, Székesfehérvár. <http://www.arssacra.hu/ArsSacraII/ArsSacraII-C4.htm> (2016-01-17)
- GÁL Ferenc (1987): *János evangéliuma*. Szent István Társulat, Bp.
- HANKISS Elemér 2006. *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlata*. [Az *Emberi kaland* c. könyv javított és bővített kiadása.] Osiris, Bp.
- HEGEDŰS Loránt (1996): *Himnuszunk a Biblia fényében. 8*. In: HEGEDŰS Loránt: *Isten szuverenitása és az ember felelőssége*. Fundamentum Alapítvány, Bp., 5–19.
- [InfBib 2016] *Információs műveltség Magyarországon. Az információs műveltség témakörének válogatott magyar nyelvű bibliográfiája*. http://informaciosmuveltség.pte.hu/?page_id=304 (2016-02-08)

¹⁶ „A harcot, amelyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés / s rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés.” (József Attila: *A Dunánál*)

- JUHÁSZ Ferenc (2003): *Az őrangyal és a szél. Új versek*. Balassi Kiadó, Bp.
[digitális kiadás] (2011): Digitális Irodalmi Akadémia – Petőfi Irodalmi Múzeum.
http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000344&secId=0000031289&mainContent=true&mode=html#WORD_1_1 (2016-01-21)
- JUHÁSZ Ferenc (2005): *Akinek szívére fújt az Isten*. In: LUKÁCS László (szerk.): *Innen és túl. Versek az Isten-kereső emberről*. Vigilia Kiadó, Bp., 73–74.
- KENYERES Zoltán (1983): *Tündérsíp. Weöres Sándorról*. Szépirodalmi, Bp.
- KŐFALVI Tamás (2006): *Informatikai alapismeretek a tanári mesterségre készülők számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Magyar Katolikus Lexikon* (2016): *Himnusz*. [szócikk]
<http://lexikon.katolikus.hu/H/himnusz.html> (2016-01-17)
- MCCRINDLE, M. – WOLFINGER, E. (2010): Az XYZ ábécéje. A nemzedékek meghatározása. *Korunk*, 3. évf. (2010. november) 11. sz. 13–18.
- MÉSZÁROS Ferenc (2014): Énektanítás. 90. zsoltár. „Békesség néktek!” A Budapest-Nagytétényi Református Egyházközség időszakos kiadványa, 3. évf. (2014. október) 3. sz. 6.
<http://www.refnagyteteny.eoldal.hu/file/423/iii.3.14okt-141029.pdf> (2016-02-02)
- NAGY György (2010): *Magyarország apróbetűs története a honfoglalástól napjainkig*. Kossuth, Bp.
https://books.google.hu/books/about/Magyarorsz%C3%A1g_apr%C3%B3bet%C5%B1s_t%C3%B6rt%C3%A9nete.html?id=NBCZCgAAQBAJ&redir_esc=y (2016-02-02)
- [Reformatus 2013] *Reformatus.hu | Ez történt a Közös Zsinaton*. 2013. június 28.
<http://www.reformatus.hu/mutat/8432/> (2016-01-17)
- SÜLL Kinga (2005): *A zsolnárokról általában és dicséretetek. Egyházi Ének Jegyzetek a 2005/06-os évre*.
http://dtkantorkepzo-papa.shp.hu/hpc/web.php?a=dtkantorkkepzo-papa&o=d_n4hs
(2016-02-02)
- SZENCI MOLNÁR Albert (1998): *Szenci Molnár Albert összes költeménye*. Magyar Elektronikus Könyvtár, Bp. 1998-12-08. <http://www.mek.oszk.hu/01000/01078/01078.htm> (2016-02-02)
- TARI Annamária 2010. *Y generáció. Klinikai pszichológiai jelenségek és társadalomlélektani összefüggések az információs korban*. Jaffa Kiadó, Bp.
- TOLKIEN, J.R.R. (1990): *A Gyűrűk Ura. A király visszatér*. (Fordította. Göncz Árpád), Árkádia Kiadó, Bp.
- VITÉZ Ferenc (2016): *Himnusz az időben. Az „ismeretlen” Kölcsey Ferenc (1790–1838)*. In. Uő: *Angyalok a labirintisban*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 232–260.
- WALSH, Fran – BOYENS, Philippa – JACKSON, Peter (2001): *The Lord of the Rings: The Fellowship of the Ring*. (screenplay, based on the novels by J.R.R. Tolkien). New Line Cinema.
<http://www.fempiror.com/otherscripts/LordoftheRings1-FOTR.pdf> (2016-02-09)